

Н. М. Хрустик, О. Г. Цехмейструк

ПРАГМАТИЧНЕ СПРЯМУВАННЯ ДИПЛОМАТИЧНОЇ КОРЕСПОНДЕНЦІЇ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У пропонованій статті досліджуються тексти листів Богдана Хмельницького з погляду їхньої цілеспрямованості. Розглядаються лінгвістичні засоби, за допомогою яких досягається мета, поставлена адресантом. Згідно з положеннями теорії мовленнєвих актів, здійснюється спроба класифікації усталених сполучень — мовних формул — на основі їхньої ілюкутивної складової.

Ключові слова: прагматичне спрямування, мовні формули, листування Богдана Хмельницького.

The article deals with the texts of the letters by Bohdan Khmelnyts'kyi from the point of view of their purpose. Linguistic devices, by means of which addresser's aim is reached, are investigated. According to the achievements of the speech act theory, an attempt to classify the established word-combinations — speech formulas — on the base of their illocutive components is carried out.

Key-words: pragmatic trend, language formulae, correspondence of Bohdan Khmelnyts'kyi.

Важливість дослідження текстів листування зумовлюється тим, що вони досить складні і неоднорідні за своїми стилістичними особливостями і використовуються у всіх основних галузях людської комунікації. Лист як тип тексту можна виявити у рамках усіх функціональних стилів, і в кожному з них він за формально-змістовою структурою відповідає основним стилістичним параметрам. Перш за все це пояснюється суспільною потребою передачі найрізноманітнішої інформації. Але основним завданням листа завжди був вплив на подальшу поведінку людини, яка має його отримати, тому проблема вибору відповідних мовних засобів не втрачає актуальності. Вирішити це питання допомагає лінгвістична прагматика, яка вивчає функціонування мовних знаків у мовленні, а також особливості взаємодії та взаємовпливу адресанта і адресата в процесі комунікації.

Вибір матеріалу статті — листи Богдана Хмельницького — зумовлений важливістю тогочасних подій, а також непересічністю постаті адресанта. Визвольна війна прискорила процес формуван-

ня української нації та національної мови, диференціації її стилів, а також допомогла українському народу заявити про себе на світовій арені.

За основу дослідження кореспонденції Б. Хмельницького нами взято досягнення однієї з галузей прагматики — теорії мовленнєвих актів, метою якої є, “по-перше, виявлення цікавих типів “продуктів” мовлення, по-друге, опис ознак і властивостей мовленнєвого контексту, що впливають на визначення того, яка саме пропозиція висловлюється у даному реченні”[14: 423]. Основна увага в даній теорії приділяється цілеспрямованості мовлення, і тому, хоча мовленнєвий акт складається з трьох рівнів (стосовно використовуваних у його ході мовних засобів — локутивний, стосовно висловлюваної мети — ілокутивний, стосовно результатів — перлокутивний), найбільш значимою вважалася друга його складова. Нам видається закономірним те, що ці три рівні нероздільно пов’язані між собою, але об’єктом уваги даної роботи є лише два перших з них, оскільки листування цікавить нас саме з погляду його мети — налагодження контакту між комунікантами — та мовних засобів, за допомогою яких ця мета досягається.

Цілеспрямованість обміну листами підкреслюється багатьма дослідниками. Зокрема, М. М. Бахтін розцінює лист як завершену форму висловлювання, що характеризується “предметно-змістовою вичерпністю, мовленнєвим задумом або мовленнєвою волею мовця та типовими композиційно-жанровими формами завершення, передачі слова іншому”[2: 250]. До висновків, що обмін листами можна вважати діалогічною ситуацією з поступовою зміною ролей адресанта та адресата і що “лист з його заявленою комунікативною функцією являє собою “прозорий” текст, інтенція якого очевидна”[7: 7], приходять у своєму дисертаційному дослідженні Л. В. Нижникова. Тому, на її погляд, вирішальним фактором, під впливом якого різні типи епістолярних текстів розподіляються за стилями, є комунікативно-прагматична установка [7: 3].

Діана Вілкес-Гіббс у статті “Вивчення мови як співпраці” стверджує, що люди, спілкуючись за допомогою мови, намагаються додати щось нове до спільних фонових знань, переконань, припущень у взаємно зрозумілому вигляді. Але для того, щоб зробити

певний внесок до дискурсу, має бути наявним дещо більше, ніж використання “потрібних” речень” у “потрібний” час. Учасникам слід розвивати спільні переконання, що саме для них означатимуть ті або інші дії. Побудова спільного переконання з індивідуальних — основна проблема співпраці, і учасники поділяють відповідальність за спроби розв’язати цю проблему для їхнього обопільного задоволення [16].

Імпульсом до породження листа завжди виступає ситуація, у якій прямо або непрямо продовжують брати участь обидва комуніканти, тому у листах використовуються здебільшого мовленнєві форми, що усталилися як оптимальні засоби досягнення певних психолінгвістичних ефектів, і, на думку Н. В. Бардіної, “комунікативне конструювання максимально регламентується національно-культурними і соціальними вимогами” [1: 94]. Але навіть у цих межах є багато варіантних засобів вираження того самого мовленнєвого акту (“набір мовленнєвого акту” [15]), один з яких слід вибрати, щоб, відповідно до загального звучання листа, висловити власне ставлення до повідомлення і до адресата взагалі.

Головною рисою ефективного спілкування є імовірніше прогнозування, врахування припущень щодо різних варіантів осмислення тексту адресатом. Як пише Т. Ю. Ковалевська у монографії “Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування”, така необхідність зумовлена тим, що “образ світу, який кожному з нас допомагає орієнтуватися в реальності, є відмінним від образу світу іншої людини. Немає єдиної “правильної” карти — ми всі різні, по-різному членуємо і розуміємо світ, і треба поважати та намагатись толерантно ставитися до карти іншої людини” [5: 64].

За листами можна легко прослідкувати інтенцію дипломатичного мовлення — здійснення зносин та узгодження протиріч між різними державами світу. На такому високому рівні досягнення порозуміння є досить вагомим, тому характерною ознакою дипломатичних текстів є етикетність, зумовлена перш за все вимогами протоколу. Значною є і роль традиції у листуванні, своєрідність якого, як зазначає О. М. Мацько, “полягає у частотному і послідовному використанні традиційних мовних засобів, порівняно з іншими жанровими блоками дипломатичного підстилю” [6: 14]. З цієї причини і О. М. Пазинич розглядає дипломатичне листування як

“особливий тип дискурсу” [10: 2]. Значну роль у його функціонуванні відіграють мовні формули, які зазвичай вживаються у відповідній ситуації (прохання, подання поради, запрошення, підтримання контакту, згоди/відмови, передачі інформації, подяки, привітання, вибачення, співчуття, проблемних ситуацій, досягнення угоди, оголошення ультиматуму). Будь-який із зразків вживання мовних формул визначається як певний мовленнєвий акт, що може бути прямим чи непрямим, тобто містити або не містити перформатив (який дорівнює дії), але інтенція якого є очевидною для комунікантів.

Особливості мовленнєвих актів та вживання дієслів-перформативів у них описували А. Вежбицька [3], Дж. Л. Остін [9], Дж. Р. Сьорль [11], Дж. О. Урмсон [13]. Однак, досліджуючи листи Богдана Хмельницького, ми помітили, що жодна з класифікацій, взята окремо, не пояснює інтенцію усіх без винятку мовленнєвих актів, виражених мовними формулами, у даних текстах. Тому ми спробували, спираючись на результати робіт названих дослідників, більш точно з’ясувати мету вживання груп подібних мовленнєвих актів, приділяючи увагу і лінгвістичним засобам їхнього вираження. Отже, мета нашої статті — визначити основні види висловлення прагматичної спрямованості у листуванні Богдана Хмельницького. У результаті ми з’ясували, що мовленнєві акти за допомогою мовних формул можуть показувати:

1) **міру відповідальності, яку мовець бере на себе у зв’язку з висловлюванням** (формули *подання інформації* — а) просто як *факт* дійсності: “Повідомляю вашу князівську милість, що цей лист з посланцем вашої милості захоплено в трьох милях від Львова” [4: 122]; б) як *гіпотеза*: “Але ми віримо, що хан легко відступить від своєї постанови” [4: 593]; в) як *клятва* для підкреслення важливості цього повідомлення для адресанта і, відповідно, його вірогідності для адресата: “Що бажаний мир має серед нас прихильників, ніким іншим не клянемося, як богом” [4: 555]);

2) **спробу спонукати адресата до певної дії** (формули *прохання*: “Просимо вашу величність ще раз повідомити нас про всю справу” [4: 543]; *запрошення*: “Ми просимо вашу милість до себе в одну компанію і в одне товариство” [4:70]);

3) підказку адресатові щодо найбільш оптимальної поведінки на майбутнє (формули *поради*: “Як люблячий син, раджу вашій милості, милостивому пану, звідти відійти — наші полки зараз повернуться... Раджу вашій милості, моєму панові, це зробити, а з цих місць наказати військам відійти, поки ми не наведемо у себе порядку” [4: 110]);

4) висловлення адресантом певного зобов’язання — або його відсутності — щодо адресата (формули *згоди*: “А щодо закінчення комісії, то докладаю всіх зусиль, щоб вона згідно з нашою умовою закінчилася” [4: 119]; *відмови*: “Якби Ви, милостивий пане, раніше повідомили мене, я з божою поміччю запобіг би цьому. Але що робити, коли так невчасно відкрилися таємні наміри” [4: 290]; *підтримання контакту (перспективи)*: “Запевняємо також у нашій безсумнівній відданості вашій величності та добровільно і з власного бажання обіцяємо не залишати вашої величності в ніяких потребах, а виявляти дружбу, щоб противники пізнали нашу зобов’язаність вашій величності” [4: 597]);

5) намагання досягти порозуміння з адресатом (формули *проблемних ситуацій*: “Хоч доходять до нас різні чутки, однак я повністю вірю святому слову і листові вашої королівської милості” [4: 149]);

6) реакцію адресанта на певні події (формули *подяки*: “За дружбу, прихильність і добрі послуги, які ваша милість, милостивий пан, зволить до нас виявляти, ми вашій милості, моєму милостивому панові, дякуємо і взаємно не занедбаємо прихильно ставитись до послуг” [4: 530]; *привітання*: “З успіхами, здобутими з божою допомогою, вітаємо вашу королівську величність” [4: 545]; *вибачення* (за засобами висловлення подібні до прохання, але мають своє конкретне значення — це прохання дарувати певну провину адресанта): “Ми просимо про поблажливість вашої королівської милості, пана нашого милостивого” [4: 284]; *співчуття*: “Дуже шкодуємо, що таке лихо сталося з народом християнським” [4: 53]);

7) фундаментальні зміни у подальших стосунках адресанта з адресатом (формули *укладення угоди*: “Маючи корогву і булаву від величності вашої королівської милості і Речі Посполитої, пан гетьман і все Військо Запорізьке залишаються їх вірнопідданими, про

що заявляють у своєму листі” [4: 104] та оголошення ультиматуму: “Ми залишимося вірнопідданими, якщо наведені нижче пункти будуть здійснені” [4: 107]);

8) здійснення фактичної функції тексту — “вітання” і “прощання” з адресатом (композиційні мовні формули — а) початкові:”Божию милостию великому государю царю и великому князю Алексію Михайловичю, всея Руси самодержцу... Богдан Хмельницький, гетман Войска Запорожского, и все Войско Запорожское челом бьет [4: 215]; б) заключні:”Тепер же наполегливо віддаємо наші послуги та просимо від бога довгих і щасливих літ вашій високості” [4: 596]. Компоненти, що входять до їхнього складу, значною мірою десемантизувалися і вживаються для оформлення листа відповідно до вимог жанру та комунікативної ситуації, а також для створення вигляду безперервності і плідності стосунків);

9) умовну пошанну вказівку на становище адресанта щодо адресата (власне етикетні мовні формули:”Вашему царському величеству наинижайший слуга”[4:283]; “Вашої милості, мого милостивого пана і добродія, найнижчий підніжок”[4:53]. Ця група формул співвідноситься не з якимось мовленнєвим актом, а з категорією соціального дейксису, тобто з “тією частиною речення, що відображує, або встановлює, або визначається певними обставинами, у яких проходить мовленнєвий акт” [4: 89]. Дані вислови також втратили своє пряме значення і не розумілися буквально).

У процесі дослідження нами з’ясовано, що у листуванні Богдана Хмельницького існує тісний зв’язок між тим, що має на увазі адресант, і тим, що позначає речення. Здійснення мовленнєвого акту завжди розраховане на певний результат, тобто адресант має розпізнати закладений у ньому намір. Це стає можливим завдяки вживанню усталених слів та конструкцій (мовних формул) для досягнення тієї чи іншої мети. У цьому полягає прагматична спрямованість будь-якого тексту, але в разі дипломатичного мовлення вона проявляється ще яскравіше завдяки конвенційним (офіційно закріпленим та обов’язковим для виконання) правилам протоколу.

Найбільш виразно серед письмових текстів прагматична спрямованість виявляється у листі, оскільки характерною особливістю

листування є інтенсивне врахування фактору адресата. Щоб якнайкраще здійснити вплив, адресант намагається дібрати з мовних засобів, традиційно вживаних у конкретній ситуації, найбільш близькі до сприйняття адресата. Необхідність тактовності змусила дипломатів “ввести в обіг паперові гроші умовних фраз замість дзвінкої монети звичайної людської розмови. Ці фрази, якими б м’якими вони не здавалися, мають визначену валютну цінність”, — писав Г. Нікольсон [8: 52], і аналіз, проведений у нашій роботі, можна вважати спробою її теоретичного обґрунтування. Розгляд цих висловів дозволяє побачити основні особливості дипломатичного спілкування крізь призму традиції. У листуванні Богдана Хмельницького ми виявили таку стрункість і витонченість епістолярних форм, що подібне дослідження може бути корисним для оволодіння цим мистецтвом і на сучасному етапі.

Оскільки ілокутивна сила висловлювання знаходиться у тісній взаємодії з особливостями його побудови, проблема прагматичного спрямування може одержати подальший розвиток у працях, присвячених дослідженню синтаксичної структури речень, що передають певні мовленнєві акти.

-
1. Бардина Н. В. Языковая гармонизация сознания. — Одесса, 1997.
 2. Бахтин М. М. Проблема речевых жанров // М. М. Бахтин. Эстетика словесного творчества. — М., 1979.
 3. Везжица А. Речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1985. — Вып. 16.
 4. Документи Богдана Хмельницького (1648 — 1657) / За ред. І. Крип’якевича та І. Бутича. — К., 1961.
 5. Ковалевська Т. Ю. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування. — Одеса, 2001.
 6. Мацько О. М. Мовні формули у дипломатичних текстах сучасної української мови: Функціонально-стилістичний аналіз: Автореф. дис.... канд. філол. наук. — К., 2001.
 7. Нижникова Л. В. Письмо как тип текста: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Одесса, 1991.
 8. Никольсон Г. Дипломатия /Пер. с англ. А. А. Трояновского. — М., 1941.
 9. Остин Дж. Л. Слово как действие /Пер. с англ. И. М. Кобозевой // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1985. — Вып. 16.
 10. Пазинич О. М. Функціонально-структурні особливості текстів дипломатичного листування: Автореф. дис.... канд. філол. наук. — К., 2001.
 11. Серль Дж. Р. Классификация иллокутивных актов / Пер. с англ. В. З. Демьянкова // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1986. — Вып. 17.

12. *Столнейкер Р. С.* Прагматика / Пер. с англ. В. В. Туровского // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1985. — Вып. 16.
13. *Урмсон Дж. О.* Парентетические глаголы / Пер. с англ. А. С. Чехова // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1985. — Вып. 16.
14. *Levinson S. C.* Pragmatics. — Cambridge University Press, 1995.
15. *Sociolinguistics and Language Teaching* / Ed. by S. L/ Mc Kay and N. Hamberger. — Cambridge University Press, 1999.
16. *Wilkes-Gibbs D/ Studying Language Use as Collaboration* // Communicative Strategies: Psycholinguistic and Sociolinguistic Perspectives / Ed. by G. Kasper and E. Kellerman. — Lnd — NY, 1997.